

dr. sc. **Zoran Janjetović**
Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11, Beograd
vanilica@ptt.rs

UDK: 323.15(497.11=112.2)(091)
Pregledni rad
Primljeno: 25.8.2017.
Prihvaćeno: 25.8.2017.

Građa o Folksdojčerima u fondovima BIA-e u Arhivu Srbije

Rad daje kratzak prikaz sadržaja fondova Arhiva Srbije u Beogradu koje je Bezbednosno-informativna agencija predala pre nekoliko godina a koji se tiču Folksdojčera u Vojvodini, ali i drugim delovima Jugoslavije.

Ključne reči: *Arhiv Srbije, Bezbednosno-informativna agencija, Folksdojčeri, Vojvodina*

Proces oslobađanja od negativnog nasleđa komunističkog društveno-ekonomskog sistema je u Srbiji počeo kasnije nego u drugim zemljama istočne i jugoistočne Evrope i do danas nije završen. I dok se u nekim oblastima (npr. privreda, mediji) otišlo vrlo daleko u demontiranju socijalističkog nasleđa, sa arhivima i tajnim službama stvar teče mnogo sporije. Tako je Bezbednosno-informativna agencija, de facto naslednica komunističkih tajnih službi, tek između 2004. i 2008. godine predala deo svoje arhivske građe Arhivu Srbije. Ukupno je predato 80.000 dosijea sa preko 400.000 stranica, što iznosi 316,12 dužnih metara građe, koja obuhvata dokumente iz razdoblja od 1935. do 1980. godine. Dokumenti su složeni u 941 fasciklu podeljenu u 9 grupa. Građa o kojoj je reč sadrži doumente o ratnim zločincima raznih narodnosti, četnicima, ustašama, ljotićevcima, balistima, nacistima, gestapovcima, saradnicima kolaboracionističke Specijalne policije i kolaboracionističke srpske vlade, ruskim belogardejcima, verskim zajednicama, srpskim antikomunistima, političkoj emigraciji, IB-ovcima i nacionalnim manjinama. Među 941 fasciklom vrlo različitog obima (od desetak do više hiljada strana), nalazi se i sedamnaest dosijea o Folksdojčerima – najvećim delom sa teritorije današnje Republike Srbije, iako ima i onih koji govore o nemačkoj manjini u drugim delovima Jugoslavije.

Njihov sadržaj je dosta raznolik a tiče se građe koja pokriva period od tridesetih do početka šezdesetih godina XX veka. Fascikle sadrže najvećim delom originalne dokumente nastale u OZN-i (Odeljenje za zaštitu naroda) i UDB-i (Uprava državne bezbednosti). Među njima su doušnički izveštaji, elaborati, zapisnici sa saslušanja okrivljenih i svedoka, personalni dosijei, fotografije itd. Pored toga, u njima se mogu naći prevodi nemačkih dokumenata iz doba Drugog svetskog rata, kao i neki originali. Građa sadrži obilje podataka o nacifikaciji pripadnika nemačke nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji i saradnji Folksdojčera sa nemačkim okupacionim aparatom – što je sve poslužilo za kolektivno kažnjavanje pripadnika te narodnosti po završetku Drugog svetskog rata. Za mnoga naselja u kojima je živelo (i) nemačko stanovništvo postoje više ili manje obimni elaborati koji prikazuju istorijat nemačkog življa u dotičnom mestu često od naseljavanja do doba nastanka elaborata. Drugi pak, sadrže istorijat od tridesetih godina XX veka do vremena pisanja elaborata. Pri tom se ne radi samo o naseljima u glavnoj oblasti u kojoj su Nemci živeli (Srem, Bačka, Banat), već često i o mestima u unutrašnjosti Srbije u kojima su postojale srazmerno brojnije grupe Folksdojčera (Požarevac, Kostolac, Smederevo). U mnogim elaboratima navedena su i imena UDB-inih operativaca koji su ih pisali, ali nažalost često, ne i izvori materijala koji je obrađen. U tim slučajevima možemo samo pretpostaviti da su elaborati rađeni na osnovu istog tipa građe koji je pohranjen u fasciklama predatim Arhivu Srbije: izjava svedoka, zaplenjenih nemačkih dolumenta, saslušanja okrivljenih ili njihovih pisanih ispovesti. U vreme kada su nastajali elaborati – od 1940-ih do početka šezdesetih godina broj tzv. „zavičajnih knjiga“ koje su u emigraciji objavljivali izbegli Folksdojčeri još nije bio tako velik, a u mnogim naseljima koja su obrađena u elaboratima Nemci su

činili samo mali deo stanovništva, pa o njima „zavičajne knjige“ nikad nisu ni nastale. Štaviše, nema nikakvih naznaka da su pisci elaborata koristili i one „zavičajne knjige“ koje su već postojale u doba nastanka elaborata.

Možda jedno od najvrednijih saznanja koje pruža građa o kojoj je reč, je dokaz koliko je kolektivno kažnjavanje Folksdojčera bilo nepravedno. Nije potrebno dokazivati da je princip kolektivne krivice neprihvatljiv, ali građa koju je BIA ustupila Arhivu Srbije jasno pokazuje da su komunističke vlasti potpuno svesno donele paušalnu odluku o bezobzirnom kažnjavanju cele nacionalne manjine iako su njihovi sopsstveni istražni organi otkrili pojedinačne krivce, kao i stepen njihove krivice, odnosno utvrdili za koje osobe je postojala osnovana sumnja da su tokom rata nešto skrivile. Jasno je da su istražni organi takođe bili pod uticajem ideologije, utisaka iz upravo okončanog brutalnog rata i da su se u traganju za krivcima rukovodili koliko stvarnom željom za kažnjavanjem krivaca, toliko i osvetom i političkim ciljevima vlasti (tj. željom za obračunavanjem sa ideološkim i klasnim neprijateljem), te da bi neki njihovi nalazi sigurno bili oboreni pred poštenim sudom. Velikoj većini Folksdojčera nije bila pružena prilika da se brane makar pred komunističkim sudom već su kolektivno proglašeni za krivce. Međutim, neki Folksdojčeri jesu bili izvedeni pred sudove novih vlasti i osuđeni, a građa BIA-e sadrži i dokumente iz kojih se to vidi. Ona, ipak ne sadrži i sudske spise, odnosno, iz pojedinih personalnih dosijea se vide krivična dela zbog kojih su neka lica osuđena, kao i dužina kazne, ali se ne može rekonstruisati istražni i sudski postupak. Iz dokumentacije BIA se vidi i da je velik deo osumnjičenih napustio Jugoslaviju pre uspostavljanja nove vlasti, što je kažnjavanje nedužnih Nemaca koji su ostali u zavičaju učinilo još nepravednijim. Pored toga, u nekim od fascikli se mogu naći i spiskovi Folksdojčerskih funkcionera, aktivista i pripadnika okupacionog aparata koji su streljani prilikom preuzimanja vlasti od strane komunista.

I dok su saznanja do kojih su dolazili istražitelji našla veliku primenu u komunističkoj istoriografiji o predratnoj i ratnoj aktivnosti Folksdojčera (čak i kad za pisanje istoriografskih radova nisu korišćeni konkretno dokumenti o kojima ovde govorimo), o njihovoj sudbini nakon raspuštanja logora je kod nas malo pisano. Pri tom i ono što je objavljeno na tu temu, pisano je uglavnom na osnovu iskaza savremenika a ne na osnovu arhivskih dokumenata. Dokumenti BIA-e po prvi put omogućavaju da se, makar stidljivo, zaviri iza kulisa politike jugoslovenskih komunista prema nacionalnim manjinama, pa i prema Nemcima. Ovo se pre svega odnosi na ocene jugoslovenske tajne policije koje su se ticale državlanske pouzdanosti i moralno-političke podobnosti pripadnika nacionalnih manjina. Građa o tome je izuzetno nepotpuna i nikako ne može poslužiti za celovito sagledavanje položaja nacionalnih manjina, a pogotovo ne nemačke. Ona je, međutim, dovoljno bogata da omogući izvlačenje nekih zaključaka, ili bar da služi kao indikator socijalnog sastava, profesionalne strukture, raspoloženja i stavova Folksdojčera koje je UDB-a držala pod nadzorom.

Dokumenti o nemačkoj manjini se nalaze u tri odeljka arhiva BIA-e predatih Arhivu Srbije: u onima označenima sa I, II i V. Treba reći da su fascikle koje sadrže materijal o domaćim Nemcima samo manjim delom grupisane zajedno (fascikle sa signaturama BIA, II/79, 80, 81 i 83) što je svakako uslovljeno njihovim mestom u nekadašnjem UDB-inom arhivu. Treba istaći da je građa predata nesređena kao i to da je autor ovog rada obično bio njen prvi korisnik. To je značilo da je posle naručivanja građe trebalo sačekati nekoliko dana da arhivski radnici pregledaju dotične dokumente i da na svaki udare pečat arhiva. U slučajevima kada su fascikle brojale više stotina, ili preko 1000 dokumenata period čekanja je bio duži. Ovaj postupak je s jedne strane pokazao nedostatak radne snage u Arhivu, a s druge to da građa o Folksdojčerima do sada nije pobudila zanimanje istraživača.

Zbog manjka prostora, u nastavku ćemo se ukratko osvrnuti samo na sadržaj nekoliko najzanimljivijih fascikli. Fascikla I/216 sadrži dokumente s početka pedesetih godina o klubu nemačkih trudbenika u Novom Sadu. Oni su posebno dragoceni jer su dokumenti o organizaciji nemačke manjine posle raspuštanja logora i u procesu njene integracije u socijalistički sistem dosta oskudni. Iz njih se vidi da na rukovodećim mestima u klubu nisu bili domaći Nemci, već oni iz Nemačke koji su posle zarobljeništa ostali kao stručni radnici. Razlog tome je mogla biti njihova viša stručna sprema, njihova želja da sebi poboljšaju položaj, ili nesklonost domaćih Nemaca da se prihvate rukovodećih funkcija u bilo kakvoj organizaciji – pa čak i u jednoj čije osnivanje su podstakle same vlasti. Iz dokumenata se vidi i nezadovoljstvo vlasti ponašanjem rukovodilaca i nekim pojavama u klubu: nacionalizmom, okupljanjem lošeg društva, zanemarivanjem političkog rada, agitacijom za iseljavanje i neprijateljstvom prema FNRJ. Nažalost ovi dokumenti osvetljavaju samo taj aspekt postojanja kluba a ne govore ništa o njegovom radu. Zabeležen je i otpor učlanjivanju u klub iz straha da je to nešto slično nekadašnjem Kulturbundu – što pokazuje da je nemačko stanovništvo posle loših iskustava postalo oprezno.

Fascikla II/54 sadrži niz vrlo detaljnih elaborata o nemačkom aparatu vlasti u okupiranom Banatu. Pored toga u njoj su i prevodi nemačkih policijskih dokumenata: elaborata, izveštaja, spiskova, dopisa, spiskova uhapšenih, osumnjičenih i doušnika. U ovoj fascikli je posebno zanimljiv spisak 643 osobe likvidirane od strane OZN-e i 494 lica osuđenih na vrmenske kazne. Zanimljivo je da većinu među streljanima čine Srbi i Mađari, dok su Hrvati i Nemci mnogo manje zastupljeni. Ovo se objašnjava malim ukupnim brojem Hrvata u pokrajini, kao i velikim brojem odbeglih Folksdojčerskih funkcionera. Fascikla sadrži i izveštaje o radu UDB-e, tj. materijale o pohvatanim neprijateljima.

U fascikli II/81 se pored ostalog nalazi i spisak 15.854 Folksdojčera koji su po tvrdnjama OZN-e tokom rata bili u službi okupatora, kao i spiskovi Folksdojčera, bivših članova Kulturbunda, SS-a i Gestapoa poslatih na vojni sud ili u logor, kao i streljanih članova Kulturbunda (106) i SS-a (73) u Subotici, kao i nekolicine puštenih (3 Mađara,

2 Srbina i 2 Nemca). Pored toga tu su i dokumenti lica na izdržavanju kazne – molbe za pomilovanja ili iseljenje iz zemlje. Posebno zanimljiv dokument predstavlja sumarni pregled broja, teritorijalne rasprostranjenosti i socijalne strukture Folksdojčera u užoj Srbiji. Navodi se da ih je 1952. godine u celoj republici bilo 39.000, od toga 29.190 u Vojvodini. U drugom izveštaju je dat još detaljniji pregled za Vojvodinu. U njemu ima dosta informacija o raspoloženju nemačke manjine, političkim stavovima, kriminalitetu, prepisci s rođacima u inostranstvu itd. Slične podatke sadrži i elaborat „Život i rad „Folksdojčera“ po oslobođenju“ s početka 1950-ih godina. Pored toga, u fascikli je i opširan izveštaj o Folksdojčerima u Apatinu iz juna 1953. godine. On sadrži i predloge kako pridobiti pripadnike nemačke nacionalne manjine, odnosno kako izvršiti političku diferencijaciju među njima i jedne pridobiti, a druge podstaći da odu.

Fascikla II/82 za razliku od većine drugih, sadrži materijal koji se ne tiče Nemaca u Vojvodini, odnosno Srbiji, već u Hrvatskoj. Reč je o elaboratu „Volksdeutscheri (u Hrvatskoj i Sloveniji do početka rata)“. On daje pregled istorije Nemaca u tim krajevima od naseljavanja. Posebna pažnja je posvećena međuratnom razdoblju, nacionalnom buđenju i širenju nacističkog uticaja. Potom sledi detaljni pregled podataka o Folksdojčerskom stanovništvu po kotarima i mestima: broja, delimično profesionalne strukture i uvek političkog držanja. Izgleda da su korišćeni podaci koje su prikupile okružne komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. To ponovo pokazuje da su se jugoslovenske komunističke vlasti dobro potrudile da se obaveste o političkom raspoloženju i držanju jugoslovenskih Nemaca, ali da iz političkih razloga nisu htele da individualizuju odgovornost za držanje u Drugom svetskom ratu pripadnika ove manjine.

U celini uzevši, fondovi o Folksdojčerima koje je BIA ustupila Arhivu Srbije su nejednakog obima i vrednosti. Za period Drugog svetskog rata, a delimično i razdoblje pre njega, dosta su bogati podacima. Oni se pre svega odnose na Banat i ostatak Vojvodine, ali i na Hrvatsku. Mnogo manje su izdašni kada je u pitanju vreme posle Drugog svetskog rata. Za to razdoblje praktično postoje samo dokumenti koji govore o vremenu posle raspuštanja logora za Nemce. Podaci u njima su fragmentarni, ali ipak upućuju na neke zaključke o politici jugoslovenskih vlasti prema Folksdojčerima, koji se dobro dopunjuju sa podacima poznatim iz drugih izvora. Oni omogućavaju da se donekle sagleda socijalna, polna i starosna struktura nemačkog stanovništva posle 1948. godine, kao i delimično njeni politički stavovi. Međutim, za pisanje jedne opsežnije i detaljnije istorije Nemaca u posleratnom periodu još uvek nedostaje mnoštvo dokumenata – ne samo iz policijskih izvora.

Građa o Folksdojčerima u fondovima BIA-e u Arhivu Srbije

Sažetak

Sa demontiranjem nasleđa socijalističkog sistema se u Srbiji počelo kasnije nego u drugim delovima Jugoslavije i Istočne Evrope. Tako je Bezbednosno-informativna agencija (BIA) tek između 2004. i 2008. godine ustupila deo svojih fondova Arhivu Srbije u Beogradu. Među 941 fasciklom, nalazi se i 17 sa građom o Folksdojčerima – uglavnom u Vojvodini (s težištem na Banatu), ali i drugim delovima Jugoslavije. One obuhvataju dokumente nastale od 1935. do 1980. godine. Reč je o doušničkim izveštajima, spiskovima, elaboratima itd. Za mnoge su poznati autori, ali ne i izvori njihovih informacija. Veliki deo građe se bavi učešćem Folksdojčera u Drugom svetskom ratu, odnosno u okupacionom aparatu. Posebno vredne delove predstavljaju spiskovi osumnjičenih, likvidiranih i osuđenih na vremenske kazne. Oni pokazuju da su komunističke vlasti uložile veliki trud da dođu do podataka o odgovornima za kolaboraciju, odnosno da su im bili poznati krivci i stepen njihove krivice. Ta činjenica kolektivno kažnjavanje nemačke manjine čini još nepravednijim. Pored ovoga, jedan manji deo dokumenata se tiče života Folksdojčera posle raspuštanja logora, posebno njihovih udruženja. Ovi dokumenti daju parcijalni uvid u raspoloženje i političke stavove domaćih Nemaca, iako njihova nepotpunost ne omogućava izvlačenje sintetskih zaključaka.

Stoff über die Volksdeutschen in den Beständen der Sicherheits- und Informationsagentur (BIA) im Archiv von Serbien

Zusammenfassung

Die Bewältigung des Erbens des sozialistischen Systemes begann in Serbien später als in den restlichen Teilen Jugoslawiens und Osteuropas. So überließ die Sicherheits- und Informationsagentur (BIA) erst zwischen 2004 und 2008 einen Teil ihres Bestandes dem Archiv Serbiens in Beograd. Unter den 941 Ordnern befinden sich auch 17 mit dem Stoff über die Volksdeutschen – meistens in der Vojvodina (mit Akzent auf dem Banat), aber auch den anderen Teilen Jugoslawiens. Sie umfassen Dokumente, die von 1935 bis 1980 entstanden. Es handelt von den Denunziantenberichten, Listen, Elaboraten usw. Für viele sind die Autoren bekannt, aber nicht deren Informationsquellen. Ein großer Teil des Stoffes befasst sich mit der Teilnahme der Volksdeutschen in Zweitem Weltkrieg, bzw. im Besatzungsapparat. Besonders wertvolle Teile stellen die Listen der Verdächtigen, Liquidierten und auf Zeitstrafen Verurteilten dar. Sie zeigen, dass die kommunistische Behörden sich große Mühe gab, zu Angaben über die Verantwortlichen für die Kolaboration zu kommen bzw., dass ihnen die Schuldigen und der Anteil deren Schuld bekannt war. Diese Tatsachen machen die kollektive Bestrafung der deutschen Minderheit noch ungerechter. Außer dem bezieht sich ein kleiner Teil der Dokumenten auf das Leben der Volksdeutschen nach der Auflösung der Lager, insbesondere auf ihre Vereine. Diese Dokumente geben eine anteilige Einsicht in die Stimmung und die politische Positionen der einheimischen Deutschen, obwohl ihre Unvollkommenheit keine syntetische Schlussfolgerungen ermöglicht.